

УДК 929.5 (477.51)

Кривошея В.В., Кривошея І.І.,
Кривошея О.В.

Неурядова старшина Гетьманщини

Висвітлюються питання історіографія, джерельна база, етапи функціонування категорій козацької старшини, яка не мала посад (урядів): значного військового товариства, бунчукового товариства, військового товариства, значкового товариства.

Ключові слова: історіографія, джерельна база, старшина, Гетьманщина.

В українській, російській, польській мовах слово «товариш» має децю різне значення. Словник В.Даля стверджує, що товариш – «рівня в чем либо», «односум», «сослуживец», «пеший конному не товариш», тобто не рівня, «конь коню товариш» [1,409]. Б.Грінченко вважає, що товариш це «член общества, участник предприятия» [2,269], Є.Тимченко – «товарищество, компанія» [3,393], тобто рівна спільнота сотні, полку, війська. Товариш (*maistre*) серед найманців – кіннотник першої шеренги, який служив з власним почтом, утримуваням за його кошт, у складі челядників: почтового або шерегового (друга шеренга) і джур, особистих слуг товариша (третя шеренга), що наглядали за кінями й зброєю [4].

В українській історіографії найбільший внесок у дослідження історії військового товариства зробив Лев Окиншевич [5]. Автор цікавився проблемою виділення зверхнього козацького стану до 1648 року і зауважував, що відповідно до вживаної тоді номенклатури всі належні до козацького війська особи вважались за членів «військового товариства», а сама назва запозичена з польської традиції. Та вже в той час виділялись «товариші» більш культурні і заможні [5,7]. Після 1648 року Л. Окиншевич виділяв як «знатних», «значних» товаришів, перш за все шляхту, яка служила з свого ґрунту у Війську Запорозькому. Він вважав, що ще чисельніше кол значних товаришів було не шляхетського походження [5,11]. На думку дослідника назва «знатне військово товариство» усталюється не одразу і якийсь час йде їх виділення з загалу товаришів. Історик аналізував різні терміни, які співіснували тривалий час: «заслужоний», «знатний», «значний», «старовинний» і на прикладах показує виразне відокремлення знатного військового товариства у 70 – 90-х роках XVII ст. [5,22]. Дослідник вважав, що регіоном первісного формування знатного військового товариства є Стародубський полк, а точніше північні полки, як наслідок збереження землеволодіння, а на півдні цей процес почався значно пізніше [5,30–37].

Л.Окиншевич досліджував і зародження бунчукового товариства, наголошуючи, що процес виділення товаришів полку починався одночасно з виділенням бунчукових з 70-х років XVII ст. [5,28–29], зауважував

тривале співіснування знатного військового товариства поруч з бунчуковим і виділяв 1723 рік, як початок процесу офіційного оформлення трьох відламів неурядової старшини, який розтягнувся і на 30–ті роки [5,43–50].

Значну увагу дослідник приділяв соціальному складу різних рівнів товариства, його освіті та побуту. Він характеризував значне товариство як поміщиків, що володіли населеними маєтками і вивчав їх економічний стан [5,58]. Розглядаючи питання про замкненість зверхнього стану в Гетьманщині і шукаючи відповідь на питання чи не проходили до зверхнього стану всі, хто наближався до нього за економічним становищем, вказував на незамкнені соціальні межі й у XVIII ст. на прикладі входження до складу значного товариства, особливо до значкового, представників торгівельного і лихварського капіталу. Пояснив він такий стан речей слабшими зв'язками українського шляхетства зі старими феодальними традиціями, порівнюючи із Західною Європою [5,67–69].

Історик зробив спробу дослідити кількісний склад різних розрядів товариства і дані про їх склад за віком [5,90–98]. Ліміт, який обмежував кількість значкового товариства, на думку Л.Окиншевича долався за рахунок таких категорій як «асигновані» в значкове товариство, «підвідомні полковій канцелярії» [5,100–101].

Особливо його цікавив характер службових зобов'язань і сама служба товариства. Л.Окиншевич звернув увагу, що вона здійснюється за старим феодальним принципом дворянської служби з населеної маєтності [5,52,55,58,120–152]. Він визначив, що бунчукове товариство виконувало такі доручення центральної влади – гетьмана, ГВК, МК: участь у походах, командування окремими загонами, організація в похід значкових, зустріч і супровід коронованих осіб, бути для «посилок» при гетьмані, супровід гетьмана в поїздках, пишний почт при гетьмані, участь у судовому слідстві (з 1727 р. як асесори суду Генерального, інколи і в полкових судах), участь в судах комісарських (слідство на місці та ухвала рішення), праця в переписах («у ревізіях»), доручення дипломатичного характеру (участь у посольствах, ведення переговорів в XVII ст., у XVIII ст. гінці до Петербургу), участь у перекладі і зведенні правничих книг, складання інструкцій для комісарів, складання опису речей після смерті старшин різного рангу, збирали підводи для надсилання в різні місця, доглядали за будівництвом і виправленням шляхів, догляд за гетьманськими маєтностями, головні доглядачі за поштою, догляд за поштою на окремих трактах, головні екзактори малоросійської індуки, керування Похідною канцелярією гетьмана, роздача державної допомоги бідним та неімущим, засідателі Генеральної рахункової комісії, при розділі маєтностей (добр) померлих старшин та російських військових.

За Л.Окиншевичем військово товариство було приписане до Генеральної військової кацелярії і виконувало різні її доручення: командування спеціальними частинами, служба на форпостах, варгова служба, постачання козацького війська, командування загонами на будівництві, участь у судовому слідстві (інколи і в полкових судах), участь в судах комісарських (слідство на місці та ухвала рішення), доручення пов'язані з податками, особливо з 1722 року, коли було впорядковано скарбову службу: полковий збирач (полковий комісар), з 1727 року переважно це тільки значкові товариші, контроль над фінансами («рахункові комісії»), праця в переписах («у ревізіях»), доручення дипломатичного характеру

(участь у посольствах в XVII ст.), доставляли звірину і напої до Петербургу, виконували доручення у маєтностях, що належали на гетьманську булаву, здійснювали покупки для дому гетьмана як у полках, так і за межами «в других иностраних местах», контроль на будівництві (гетьманський палац у Батурині в команді генерального підскарбія, та інші), доглядачі пошти.

Історик вважав, що значкове товариство залежало від полковника і часто окрім урядових доручень змушене було виконувати приватні доручення полковників. Обов'язки значкових товаришів він визначав так: варта, служба на форпостах, постачання провіанту для війська, догляд за полоненими, збирання і надсилання в похід козаків, збирання інформації стосовно місцеперебування бунчукових товаришів, даних щодо походів бунчукових товаришів, тобто збирали «сказки», супровід хворих козаків з походу додому, супровід російських військових (з російськими рекрутами до Києва), перевірка караулів і роз'їздів проти злодіїв і грабіжників, в командах для викорінення розбійників у задніпровських місцях, фортифікаційні роботи в нових фортецях з командами козаків-робітників (наприклад, фортеці Св. Єлизавети), розвідувальні і шпигунські відрядження, участь у судовому слідстві (судова колегія полкового суду), участь в судах комісарських (слідство на місці та ухвала рішення), доручення пов'язані з податками, особливо з 1722 року, коли було впорядковано скарбову службу: полковий збирач (полковий комісар); збір окремих податків, контроль над фінансами («рахункові комісії»), праця в переписах («у рев'їзях»), доручення дипломатичного характеру (супровід послів, розмежування кордонів, гінці з листами до провінційної влади, інколи до Петербургу), так як бунчукові і військові товариші знаходились для виконання поточних доручень при гетьману і ГВК, так і значкові товариші повинні були чергувати при полковому центрі («були на ординарсі»). Їх називали ординарсовими чи ординарними. В їх обов'язки входило виконувати розпорядження полкової влади, навіть купувати канцелярське приладдя (папір, сургуч, свічки), виконували дрібні доручення Генеральної Канцелярії (для посилок від полку по 2 значкових товаришів (1737), потім по 3 (з 1740)), з командою козаків полювати дичину для імператорського двору, передача символів влади при «обранні» сотників (корогву), складали описи спадкового майна старшин, завідувачі різними перевозами (наприклад переволочанським), були при пожежній команді (Полтава, 1750), нагляд за мірами під час епідемій хвороб, в командах по боротьбі з сараною, в командах на будівництві мостів, при вівчарнях «у догляду за полковими комісарами», доглядачі за відбірними вівцями, догляд за ранговими маєтностями, доглядачі над тимчасовими командами робітників (заготівля дрів, сіна для кінських заводів), супроводжували команди робітників на будівництво, охороняли майно, яке залишилось по смерті старшин (полковника), супровід колодників, приймачі скарбових сум, при тютюнових конторах, при будівництві в'язниць, збір і висилка возів на різні потреби, збір биків для різних потреб, приставами при «возах волових», «певчі» при петербурзькому дворі, комісія «прав Малороссійских», обслуговували Генеральну Артилерію по лінії адміністративних та господарських доручень.

Слідом за О.Лазаревським, Л.Окиншевич вважав 1740 р. початковим у процесі надання звання бунчукових, військових і знакових товаришів у відставку [5,100].

Дослідник вивчав також форми прийняття і виключення з рядів знатного товариства. Він відмітив курінний поділ бунчукових товаришів та поширення компутів значного товариства [5,106–117].

Окремою сферою зацікавленості дослідника була система привілеїв і пільг у владі та в судовій і податковій системі щодо неурядової старшини [5,153–163]. Аналізуючи питання проходження відламію товариства до зверхнього стану Російської імперії, Л.Окиншевич зробив висновок про незаперечне проходження до дворянства бунчукового товариства, а от нащадкам військового і значкового товариства довелось тягатися з Герольдією аж до указу 1835 року, який визнав права дворянства за військовими товаришами і відмовив значковим [5,165,170].

Новою значною сторінкою в історіографії неурядової старшини стала спадщина В.Панашенко. Час виникнення бунчукового товариства вона трактує як «започатковане наприкінці XVII ст.» і «рельєфно проявилось за гетьманування І.Мазепи та І.Скоропадського» [6,291]. Дослідниця звернула увагу на заохочення і покарання бунчукових товаришів до несення служби, функції наказних полковників, командирів команд на форпостах і порубіжних лініях, прийом провіанту для армії, перевірку стану шляхів, організацію роботи поштових станцій, супровід значних світських і духовних персон, засідання в полковому і Генеральному судах [6,292–293]. Вона вказала на соціальну неоднорідність серед бунчукового товариства, яка визначала «первостатейність» і «второстатейність» [6,294]. На жаль, наявні документи не дозволяють більш детально дослідити цю проблему, в наявних реєстрах і відомостях подібна ієрархія відсутня. Здійснила порівняльний аналіз козацької старшини Чернігівського полку на час Генерального слідства про маєтності 1729 – 1730 років, вказавши на маєткові комплекси бунчукових товаришів Андрія і Якова Полуботків (1609 дворів), Семена Лизогуба (1170 дворів), Андрія Борковського (401 двір), Івана і Михайла Скоропадських (224 двори [6,296]). Автор робить висновок, що «основна частина приватновласницьких маєтностей у Лівобережній Україні (крім Гадяцького полку) належала бунчуковим товаришам» [6,296]. Не викликає заперечень теза про те, що «сімейні зв'язки між бунчуковими товаришами були одним із чинників зміцнення їх політичної ваги в суспільстві та примноження їхніх маєтностей», проте, слід розширити це твердження, що не тільки сімейних зв'язків з бунчуковими товаришами, а з представниками всієї козацької, духовної і міщанської еліти Гетьманщини. Так, бунчуковий товариш Йосип Васильович Рославець (1725 – 1798 – ?) першим шлюбом був одружений з донькою генерального хорунжого Ганною Миколаївною Ханенко, а другим – з донькою генерального судді Оленою Олександрівною Дублянською [7,арк.76], Михайло Гнатович Рубець (? – ран. 1735) був зятем (1729) генерального обозного Якова Лизогуба, Іван Михайлович Миклашевський (? – 1740.26.02.) – полковника лубенського Василя Савича, Степан Іванович Лашкевич – полковника прилуцького Григорія Галагана.

Значковий товариш Леон Семенович Пілатович одружився з донькою віята стародубського Спиридона Ширая, донька новгород–сіверського віята Євфимія Костянтинівна Пригара стала дружиною значного військового товариша Федора Самійловича Добронизького (? – 1706), син віята погарського Іван Климович Пісоцький (1734 – ?) мав двох дружин: Марфу Артемівну Лашкевич (? – ран. 1783), доньку військового товариша [8,119]

і Уляну Осипівну Рославець, доньку бунчукового товариша. Бунчуковий товариш Антон Максимович [9,104] одружився з донькою чернігівського вйта Оленою Степанівною Отрохович (? – 1752).

Абшитований бунчуковий товариш Павло Петрович Сахновський (1724 – 1784 – ?) був одружений з донькою протопопа сосницького Євдокією Федорівною Полторацькою (1736 – ?), бунчуковий товариш Федір Олександрович Чуйкевич (? – 1684 – 1760) – протопопа крелевецького Марією Дем'янівною Маковською [10,арк.597;11,арк.1–95], військовий товариш з Лубенського полку Іван Ковалевський (1743 – ?) одружився з донькою протопопа лохвицького Ганною Корнилівною Кривецькою [12,арк.7], донька бунчукового товариша Ганна Григорівна Андрианопольська була дружиною протопопа Якова Павловича Світа (1747 – ?), у їх володінні було 276 підданих в 1 селі і 1 хуторі (1788). Протопоп Олексій Жуковський (1723 – ?) був чоловіком доньки бунчукового товариша Уляни Григорівни Богданович [13,арк.35;14,арк.11]. Абшитований військовий товариш Павло Коробов (1730 – ?) – доньки прилуцького протопопа Параски Карпенської, абшитований військовий товариш Семен Рубан (1740/1748 – ?) – доньки протопопа опішнянського Марини Яківни Костенської [15,арк.124;12,арк.17], військовий товариш Онисим Білогруд (1750 – ?) – доньки протопопа роменського Тетяни Данилівни Паскевич [16,арк.33;17,арк.47;12,арк.10], військовий товариш Олексій Островський (1746 – 1782 – ?) – доньки протопопа ірклівського Уляни Йосипівни Кононович [18].

В.Панашенко визначила функції військових товаришів так: нерідко командували сотнею, супроводжували головну артилерію, відали скарбницею, боеприпасами, робота в комісіях рахункових, слідчих, межових, порубіжних, купівля для армії коней та волів, заготівля провіанту та фуражу, нагляд за шляхами та поштовими трактами, будівництво в Глухові та Батурині гетьманських резиденцій, спорудження фортець, облік гербового паперу, догляд за вільними військовими поселитими [6,305–306]. До функцій, які нею називаються, але з якими погодитися не можна віднесемо службу «в полковій канцелярії» «в званні войсковых канцелярист» та «полковых канцелярист» [6,305]. Полковий канцелярист міг отримати чин значкового, а іноді військового товариша, військовий канцелярист, як правило, отримував наступний чин військового товариша, лише іноді (в зв'язку з особистими причинами і неможливістю продовження служби та не вислугою чину військового товариша) – значкового товариша. Були випадки коли старшина знаходився на посаді старшого полкового канцеляриста і одночасно мав чин війського товариша.

Значкове товариство дослідниця вважає нижчою ланкою знатного військового товариства [19,580].

Найбільшою заслугою В.Панашенко в дослідженні неурядової старшини є фундаментальне розширення джерельної бази її дослідження. Цей напрям продовжили О.Репан, І.Ситий, С.Горобець та І.Кривошея [20]. Серед опублікованих реєстрів – бунчукових товаришів 1729 [21], 1736 року [22], значкових товаришів Чернігівського полку 1732 і 1737 років [23], перелік неурядової старшини 1756 року, чії «сказки» збереглися у ЦДІА України в Києві [24], табель військових товаришів 1763 року [25], компут бунчукового товариства 1729, 1734 років, про можливість залучення бунчукових товаришів Стародубського полку на

цивільну службу 1775 року, значкові товариші Київського 1779 року, Прилуцького 1775 року, Переяславського 1778 року, Стародубського 1778 року полків [6,291–347].

Увагу неурядовій старшині приділив В.Кривошея, який відзначив перехід полкового товариства у значкове товариство, вказав на існування куренів значкових товаришів, наголосив на існуванні перехідної форми такої як значні бунчукові товариші [26,14], висловив думку про те, що бунчукове товариство було інституцією гетьманської влади [26,14;27,35]. Дещо пізніше назвав часовий проміжок, в який згадувалися значні бунчукові товариші (1723 – 1729 рр.) [27,33]. Розглядаючи роль значних військових товаришів, він вважає, що «наявність цієї категорії засвідчувала республіканські традиції, коли «славні» у Війську товариші нарівні з діючою старшиною могли впливати на гетьмана, на події в полку» [27,32].

Канадський історик З.Когут вважає, що неурядова старшина «мала свою формальну організацію – Значне військово товариство». Дещо необгрунтованою є заява, що неурядова старшина «в середині XVIII ст. поділялася на три соціальні категорії». З нашої точки зору, вірніше буде стверджувати, що соціальний стан в значній мірі впливав на отримання одного з трьох звань неурядової ієрархії. «Градації у Значному військовому товаристві визначали не військовий чи адміністративний, а соціальний ранг, фактично від нього залежало призначення на всі посади, тому найвищі урядовці набиралися з числа перших двох категорій» [28,38]. Зауважимо, що найвищі урядовці обиралися не з двох категорій, а лише з бунчукового товариства.

Джерелознавчі, регіональні, генеалогічні [29] і майнові [30] аспекти проблеми досліджує І.Кривошея.

Г.Швидько вірно вказала на те, що гетьман бунчукове товариство використовував, «вилучаючи його з–під сотенної і полкової юрисдикції і підпорядковуючи своїй владі і суду» [31,62].

С.Горобець зазначив, що «володіння козацькими ґрунтами, що давало змогу відбувати військову службу власним коштом, слугувало головною підставою для здобуття чину значкового товаришу» [23,15], стосовно складу значкового товариства він не безпідставно вважає, що «до складу значкових потрапляли козаки із заможних родин, полкової і сотенної старшини, канцеляристів, міських урядовців, навіть вихідців з духовенства» [23,15].

Історіографія неурядової старшини, незважаючи на наявність монографії Л.Окиншевича, потребує сучасного серйозного дослідження. Навіть в найзагальніших рисах, проблема еволюції неурядової старшини вимагає уточнення хронологічних меж переходу від однієї категорії до іншої, пояснення причин зміни статусу окремих категорій товариства, відмови і повернення до звання військового товариша в 30–40 роках XVIII ст. та багатьох інших аспектів проблеми.

Класифікація джерел досліджуваної проблеми опирається на загальну джерелознавчу класифікацію. Враховуючи особливості дослідження з письмових джерел особлива увага надається документальним. З нашої точки зору, у класифікації варто відобразити документи державного (як центральних органів влади, так і місцевих), громадського (різних недержавних організацій, насамперед, станово–дворянських), церковного і приватного походження. В повній мірі використані законодавчі акти,

актові джерела, справочинні документи, статистичні матеріали, при чому останні для вказаної проблематики мають першочергове значення.

Серед законодавчих актів важливі вказівки щодо старшини маємо в універсалах гетьманів та полковників. Універсали різних гетьманів частково опубліковані, деякі знаходяться в архівосховищах. Серед гетьманських універсалів для досліджуваної тематики першочергове значення мають універсали про призначення на уряди, їх доповнюють полковничі універсали на чин значкових товаришів.

Два універсали гетьмана Ю.Хмельницького від 23 липня 1660 року викликають запитання щодо їх автентичності: датовані одним днем, а Карпо Мокрієвич в одному із них названий військовим товаришем, а в іншому – полковним писарем чернігівським [32,163,164]. На жаль, всі знані варіанти цих універсалів копії.

Документи спеціально фіксували призначення неурядової старшини. Наприклад, справа «Про призначення значкового товариша Петровського писарем в 3-й компанійський полк (1769)» [33,арк.1–10], гадяцьким полковним суддею – бунчукового товариша Василя Биковського (1738) [34], універсал про призначення значкового товариша Івана Кущинського на посаду царичанського сотника (1748 [35]), звільнення у відставку та надання чину значкового товариша бурмістру Полтавського магістрату Андрію Терентенку (1758) [36], призначення значкового товариша Василя Потоцького сотником Кишенської сотні на місце покійного брата Тимофія (1759) [37], тощо. В одній справі зосереджена інформація про приведення до присяги і отримання патенту на чин військового товариша Пошевні в жовтні 1771 року [38,арк.1–6].

Крім призначення джерельна база дозволяє відстежити звільнення з посади. Зразком таких документів може слугувати справа про звільнення у відставку через хворобу військового товариша Сулими 10 січня 1771 року [39,арк.1–9], універсал гетьмана Розумовського про звільнення від служб бунчукового товариша Леонтія Метельського за його проханням через старість [40,арк.1]. Цікавими є справи і про не присвоєння чину через відсутність вакансії, наприклад, казаку Ярошу в 1770 році [41,арк.1–4], справа про призначення отаманом м. Орель сина значкового товариша Чорниша Данила 1760 року [42].

Надання земель від гетьманів, Малоросійських колегій, підтверджуючі універсали дозволяють побачити в еволюції формування маєткових комплексів, земельних та інших надань. В Київському полку отримав землі військовий товариш Євреїнов [43,арк.1–5], ротмістр Дніпровського пікінерного полку Кагановський подав зиск про перегляд справи про призначення рішення Малоросійської колегії про відняття у його тестя – військового товариша Ковалевського с. Шкурати для передачі до Генеральної скарбової канцелярії [44,арк.1–19]. Універсал гетьмана Д.Апостола підтвердив права військовому товаришу Осипу Ситенському на с. Серединка в полковій сотні Гадяцького полку [45,арк.1–2]. Бунчуковий товариш Юхим Дараган 1751 року отримав універсал гетьмана К.Розумовського з підтвердженням прав на с. Бошни [46,арк.1–4]. Універсалом гетьмана І.Скоропадського відновлювалося право на власність військового товариша Івана Забіли, яку відібрав Мазепа [47,арк.10]. Так, в універсалі про розмежування вовчківських і церковницьанських земель вказується на лист Захара Шийкевича і Василя Чуйкевича від 1694 року [48,310]. Перший в універсалі названий знач-

ним військовим товаришем, а другий – реєнтом. Ці звання обоє старшин мали на час видання універсалу, але не в 1694 році, коли перший з них був писарем ГВС і військовим товаришем, а другий – старшим військовим канцеляристом.

Особливо багатий вживанням терміну «значний бунчуковий товариш» 1729 рік. Лише в лютому цього року в журналі діловодства гетьманської канцелярії ним титулювалися Семен Чуйкевич, Василь Томара, Андрій Горленко [49, арк. 22зв., 27, 35].

Як вже зазначалося вище, першочергове значення для вивчення неурядової старшини мають статистичні матеріали. Звичайно, найбільш цінним джерелом цієї групи є реєстри чи компути.

Особливо цінною є інформація у компутах бунчукових, значкових товаришів, щорічних «Ведомостя» про старшину по кожному полку, а також зведених реєстрах старшини Гетьманщини (насамперед, 1725, 1744, 1746, 1750 рр.). Неурядова старшина також фіксувалася у реєстрах учасників походів, як от, реєстрі козаків, полкової, сотенної старшини, бунчукових і значкових товаришів з переліком військових походів в яких вони брали участь та козаків, які через убогість були звільнені від походів. 1724, 1725, 1734 роках [50], відомості і особистому табелі полкових канцелярій про значкових товаришів і козаків, які знаходяться в військових походах, на форпостах та вдома від 5 січня 1735 року [51], справи про призначення значкових товаришів з козаків в 1736 – 1740 роках [52].

Неурядову старшину фіксували і в кожному полку. У Гадяцькому полку її представляють наступні документи: «Відомості і особистий табель Гадяцької полкової канцелярії про значкових товаришів» 1735 року, «Послужні списки» про службу значкових, військових товаришів 1763 року, справи про присвоєння чинів і звільнення у відставку старшин полку в 1769 – 1770 роках, відомості і особистий табель Гадяцької полкової канцелярії про значкових товаришів. 30 вересня 1735 року [53], відомість і особисті табелі Гадяцької полкової канцелярії про наявність значкових товаришів і козаків та ступінь їх готовності до військового походу в жовтні 1735 року [54], особова відомість Гадяцької полкової канцелярії про значкових товаришів і козаків відправлених у перший польський похід в жовтні 1735 року [55]. Останній період існування козацької держави і персональний склад старшини в Київському полку розкривається «послужними» списками полкової старшини, сотників, військових і значкових товаришів, отаманів, осавулів, хорунжих і писарів 1782 року, «Ведомістю» про службовців Київського полку з вказівкою часу вступу на службу, отримання чину, участі в походах, кількості підданих (1775 [56, арк. 1–19]), «Послужними списками» службовців Київської полкової канцелярії (1774 – 1775) [57, арк. 1–3], бунчукових і військових товаришів Київського полку станом на 8 січня і 24 жовтня 1776 року [58]. Ці дані доповнюють послужні списки чиновників Козелецького, Остерського земських, Київського гродського судів і Київської сотенної комісії за січень 1776 року [59, арк. 1–108]. Миргородський полк документований справами про присвоєння звань значкових товаришів дітям старшини 1752 – 1754 років, формулярними списками сотенних отаманів, значкових товаришів початку 80-х років XVIII ст., Лубенський – «сказками» військових, значкових товаришів Лубенського полку (1761), формулярним списком військових товаришів, возних і канцеляристів 1782 року. Джерельну базу дослідження Переяславського полку

складають формулярний список сотенних отаманів, осавулів і значкових товаришів полку 1783 року, послужні списки значкових товаришів, сотенних осавулів, сотенних отаманів 1785 року, послужні списки возних станом на 13 липня 1775 року [60]. З джерел цієї групи, які присвячені Полтавському полку, вдалося залучити «Именной список значковых товарищей и козаков рядовых и пеших орвейных, без орвейных, которые на лицо обретаются в полку и кто в яких отлучках в 1735 г.», список значкових товаришів 1736 року, бунчукових, значкових, військових товаришів (1761 р.). Стосовно неурядової старшини Прилуцького полку збереглися відомості про бунчукових, військових, абшитованих значкових товаришів (1761 р.), «Ведомость о присутствующих в Прилуцкой полковой канцелярии и во всех полковых и сотенных чинах за 1774 г.» [61, арк. 1–24]. Їх доповнюють «Ведомость уволенных со службы чинах Прилуцкого полка за 1772 г.» [62, арк. 1–23], «Ведомость о присутствующих в Прилуцкой полковой канцелярии и во всех полковых и сотенных чинах за 1773 г.» [63, арк. 1–23], «Ведомость уволенных со службы чинах Прилуцкого полка за первую половину 1779 г.» [64, 1–20]. Значні прогалини в документації цієї групи є стосовно Стародубського, Ніжинського полків, яка представлена лише «сказками» бунчукових, військових і значкових, абшитованих значкових товаришів 1762 року Чернігівський полк, крім таких самих документів, представлений «річною» і «піврічною» відомістю про служби полкових старшин, значкових товаришів і сотенної старшини 1779 року.

Поруч з реєстрами виключення мають присяжні книги. Відомості про присягу імператриці козаків та духовенства Київського 1741 – 1742 років [65], Лубенського 1741 року [66], Ніжинського 1741 року [67], Переяславського 1741 – 1742 років [68], Миргородського 1741 – 1742 років [69] полків досить часто наводять реєстри не тільки неурядових старшин, що присягала, але і їх дітей.

Окремою групою джерел є документи Генерального слідства про маєтності і Румянцевської ревізії.

Для вивчення неурядової старшини неабияку вагу мають судові документи, купчі. Ці джерела переважно зосереджені у міських актових книгах, актах полкових судів. Серед судових документів значна частина стосується захоплення земель: 1771 рік козаки 1-ї Пирятинської сотні звинуватили бунчукового товариша Гамалію і значкового товариша Вакуловича у захопленні землі в с. Малютинці [70, арк. 1–10], 1769 рік священик с. Велико-Селецького 2-ї Пирятинської сотні С. Габич сповіщав про напад на його дім отамана Клепана з козаками і захоплення млинових жерновів бунчуковим товаришемт Кулябкою [71, арк. 1–3], батька і братів козака Басанської сотні Переяславського полку П. Галаса спробував закріпачити та захопити їх майно бунчуковий товариш Стрешенцов [72, арк. 1–2]. Ще 1768 року бунчуковий товариш Іваненко здійснював покріпачення мешканців с. Гостролуччя Переяславського полку [73, арк. 1–6]. Судові джерела засвідчують прояви хабарництва. Так, збереглася справа зі звинуваченням військового товариша Соболевського у хабарництві і розкраданні провіанту (1769 [74, арк. 1–8]), справа бунчукового товариша Новаковича про хабарництво (1769 [75, арк. 1–6]).

В останній період існування козацької держави з'явилося таке джерело, як послужні списки земських, судових і підкоморних установ. Більшість службовців цих установ попередньо перебували у козацько-

старшинському середовищі самі чи належали до козацько–старшинських фамілій. Виключне значення мають фонди намісницьких управлінь. Найбільше таких матеріалів у фонді Київського намісництва (1782 – 1799 рр.) (ф. 193), найменше – Катеринославського (1781 – 1796 рр.) (ф. 209), яке збереглося найгірше. Деякі матеріали знаходимо в Чернігівському (1782 – 1797 рр.) (ф. 204) і Новгород–Сіверському (1781 – 1797 рр.) (ф. 206) намісницьких правліннях, канцелярії малоросійського генерал–губернатора (1765 – 1795 рр.) (ф.763), київської губернської канцелярії (1709 – 1781 рр.) (ф. 59). Комплексною групою джерел є здійснені у 1779 – 1783 роках описи намісництв. Опис Новгород–Сіверського намісництва відзначається серед них найбільшою інформативністю. У ньому згадані неурядові старшини з географічною локалізацією у кожному селі. Опис Київського намісництва фіксує всіх власників–старшин на 1781 і 1787 роки. В описі Чернігівського намісництва є лише окремі згадки і у питанні персоніфікації він значно поступається двом попереднім описам, при чому так званий опис Д.Пашенка порівняно з описом Шафонського має більшу інформативність для дослідження нашої проблематики.

Серед матеріалів намісницьких, губернських і повітових дворянських зібрань відзначимо відомості щодо проходження служби, майновий і сімейний стан дворян різних років і різних повітів, рапорти і списки, подані графу Румянцеву–Задунайському про дворян різних повітів. Першочергове значення мають матеріали кінця XVIII ст., пов'язані з входженням неурядової старшини до дворянства. Покоління родовідні розписи заносилися в особові справи, які потім узагальнювалися у родовідні книги. Невичерпний матеріал про старшину знаходиться у такій книзі Новгород–Сіверського намісництва, де на відміну від Чернігівського (що теж збереглися), робилися записи не лише про конкретного старшину на час запису (10 січня 1788 р., 15 грудня 1790 р.), але і фіксувалася вся інформація стосовно його родоводу, згадувалися його попередники з вказівкою чину, серед яких були і представники неурядової старшини.

З статистичних джерел церковного походження велике значення мають метричні і сповідальні книги. З метричних книг дізнаємося, що Левицький–Леоновський Михайло з дружиною Марією 11 листопада 1781 року стали батьками Марка [76,арк.1]. Згідно даних родовідної книги дворянства Чернігівського намісництва Марія була донькою бунчукового товариша Стрешенцова [77,арк.160]. Метрична книга дозволила встановити вік і дату смерті військового Артема Білоцерківця, значкових товаришів Стефана Кисловича, Івана Чепурки [78,арк.30].

Документами особистого походження є «сказки», заповіти, яким значну увагу надавав ще О.Лазаревський. Для біограм як окреме джерело має непересічне значення автобіографічні матеріали. Дослідженні як масиви «сказок» 1756 і 1761/1762 років, так окремих старшин. Наприклад, «сказка» сотника новоміського Стародубського полку Тимофія Силенка детально знайомить з його бойовою біографією протягом 1705 – 1734 років [79,613–615]. Проте автор не вказав того факту, що його сотничтву передувало знаходження в компуті значкового товариства, хоча дотичні факти і в «сказці» про це свідчать, як от його комісарство полкове у 1729 році. З раннях «сказок» варто згадати борзнянького сотника Михайла Забіли 1727 року, який попередньо був і значковим товаришем [80].

В Інституті рукописів НБУ ім. В.І.Вернадського зберігається цілий збірник тестаментів 1636 – 1761 років [81,274–284], окремі тестаменти розпорошені у різних архівних фондах. Про всяк випадок заповіт «в походе войсковом за Халчею» склав значний військовий товариш Пантелеймон Радич в липні 1701 року. Заповіт військового товариша Стародубського полку Івана Тимошенка 4 липня 1701 року вперше опублікований 1854 року і нещодавно перевиданий С.Павленком [82]. В цьому документі зафіксовані статки військового товариша, який був сином полковника. Вдова бунчукового товариша Михайла Єсимонтовського (? – 1746), донька полкового писаря Марина Григорівна Скороша перед смертю згідно «порядку малоросійському» 1 лютого 1765 року написала заповіт, в якому все рухому і нерухоме майно відписала Павлу Скоропі: с. Буду, д. Писарівку та мглинський грунт [83,арк.1]. Об'єктивна цінність цих документів полягає в тому, що фіксується матеріальний стан на час написання заповіту, іноді вказується час і джерела його формування, в карабараті (звітці про підтвержуючі знаки) фіксується група старшин, яка підписувалася. Крім того, простежується вся система родинних зв'язків. Мотив створення подібних документів є основою їх достовірності.

З цією групою джерел тісно пов'язані матеріали чолобитних, як, наприклад, Павла Миклашевського зі скаргою на бунчукового товариша, писаря генерального військового суду Данила Поморського про незаконне володіння ним землями, що належали Миклашевським [84,арк.1–4].

Досить поширеною була практика звільнення від нарядів. З архівних справ дізнаємося, що абшитований військовий товариш Зарудний через стан здоров'я був звільнений від присутності в Яресківському сотенному правлінні, бунчуковий товариш Новицький за станом же здоров'я – від несення нарядів [85], військовий товариш Короленко через втрату майна в результаті пожежі – від призначення в похід 1769 року [86,арк.1–2]. Сюди ж варто додати звільнення від податків. Серед документів такого характеру зустрічається «супліка» від 5 січня 1729 року значкового товариша Опанаса Адаменка про звільнення від сплати податку за володіння млином [87].

Особливу увагу привертають документи особистого походження про розподіл майна чи подальші суперечки. Часто в таких справах зосереджується інформація про кілька родин, як, наприклад, у справі про значкового товариша Родіона Янченка з бунчуковими товаришами Миколою і Михайлом Борознами Лопазенськими про ґрунти 1741 року. Типовими справами цієї групи є справа про розподіл майна між спадкоємцями померлого військового товариша Левицького (1767 – 1768 рр.), про суперечку за спадок між братами і сестрами Требинськими (1779 – 1782 рр.), справа дружини померлого бунчукового товариша Романа Янова Параски з її доньками, дружиною колезького асесора Осипа Туманського та іншими її сестрами про порушення ними батьківського духовного тестаменту 1770 року, через захоплення яготинської греблі з млинами і ґрунтами у 1782 році між полковником Лукашевичем і бунчуковим товаришем Марковичем ще за позивом останнього до матері Лукашевича, яка вже померла. Більш рівний характер мають договірні записи бунчукових товаришів братів Миклашевських про розподіл спадкових маєтків 1754 року, а також між спадкоємцями маєтностей

померлого бунчукового товариша Стороженка (15 вересня 1767 р.). Такі справи дозволяють простежити склад та формування маєткових комплексів, від яких власників переходили ті чи інші надбання, доповнити цими даними біограми.

Джерельний аналіз дає можливість зробити висновок про те, що надійними джерелами є реєстри, присяги, «сказки», послужні списки, метричні і сповідальні книги, Генеральне слідство про маєтності, Рум'янцевська ревізія, пом'яники, заповіти, метричні і сповідальні книги, судові та маєткові документи. Для дослідження неурядової старшини першочергове значення мають дворянські родовідні книги, контрольним джерелом є поминальні записи синодиків. З наративних же джерел найбільшу увагу привертає листування, в меншій мірі – літописи.

Охарактеризована вище джерельна база відзначається різноманітністю і дає можливість вирішити поставлені в дослідженні завдання комплексного дослідження персонального складу козацької старшини. Прагнучи спертись на повноту фактів, автори використали всі наведені вище групи джерел, здійснивши перехрестне співставлення їх даних.

Географія поширення товариства була загальнодержавною і виникла вона ще в козацьких полках дореволюційної доби, тобто до 1648 року. Так, Адам Пясецький названий товаришем сотні Остапа Слуцького у війську гетьмана Лободи [88,102], у купчій Іван Тихонович Волевач значиться як «значний реєстровий козак и обыватель мескій Чергинский» (1615) [79,215].

«Товариш сотні» відповідник польського «товариш корогви», як бачимо мав загальнодержавне поширення, а його згадки в джерелах залежать від збереження її в тому чи іншому регіоні.

Товариші і значні товариші сотні

Сотня	Ім'я і прізвище	Дата	Джерело	Місце створення джерела
Товариш Глухівської сотні [32,314]	Юрій Годун	1664	універсал	М. Вороніж
Товариш сотні Сосницької [89,арк.232]	Опанас Олексійович	1680	купча	М. Сосниця
Товариш значний сотні Сосницької [90,4]	Петро Онуфрійович	1698	купча	М. Чернігів
Знатний товариш сотні Пирятинської [91,499]	Леонтій Кичкаров син	1699	тестамент	М. Пирятин
Значний товариш глухівський	Василь Федорович	1687	Гетьманський універсал	М. Батурин
Товариш сотні [92,346]	Ян Павловський	1701	купча	М. Глухів
Товариш сотні Глухівської [48,132]	Іван Шкирмот	1690	Гетьманський універсал	М. Батурин
Товариш Батуринської сотні [93,арк.1]	Дмитро Нестеренко	1685		
Товариш сотні Сенчанської [48,559]	Василь Тройка	1690	Полковничий універсал	М. Пирятин
Товариш і обиватель почепський [94,413]	Яків Павлович Великосович	1703	Гетьманський універсал	М. Батурин
Товариш сотні Ромненської [95,112]	Семен Остапович Ласкевич	1709	Гетьманський універсал	

#

Таблиця засвідчує загальногетьманську географію і час використання терміну «товариш полку» в 90–ті рр. XVII – 20 –ті рр. XVIII ст.

Товариші і значні товариші полку

Полк	Ім'я і прізвище	Дата	Джерела	Місце створення джерела
Товариш полку Чернігівського [96,669]	Іван Молявка	1693	купча	С. Мохнатин
Товариш полку Чернігівського [97,14]	Семен Ялинський	1698	тестамент	М. Чернігів
Товариш значний полку Чернігівського [48,141]	Сава Іовенко	1692	Гетьманський універсал	М. Батурин
Товариш полку Стародубського [94,304]	Стефан Ширай	1697	Гетьманський універсал	Іванполе
Товариш значний полку Чернігівського [98,4]	Павло Полуботок	1698	купча	М. Чернігів
Знатний товариш полку Полтавського [48,254]	Захар Старицький	1700	Гетьманський універсал	М. Батурин
Товариш значний полку Переяславського	Парфен Томара	1702	Гетьманський універсал	М. Батурин
Знатний товариш полку Чернігівського [99,арк.410]	Мойсей Дмитрович Нестеренко	1716		
Знатний товариш полку Полтавського [48,381]	Федір Случановський	1707	Гетьманський універсал	М. Батурин
Товариш полковий	Недоведцкий Василь	1706	купча	М. Чернігів
Знатний товариш полку Полтавського [100,88]	Кованька Петро	1709	Гетьманський універсал	Під Решетилівкою
Значний товариш полку Лубенського [5,48]	Опанас Михайлович Жуковский	1716	універсал	

#

Пошуки ж коренів військового товариства на Стародубщині, на противагу південним полкам, є хибними. Джерела засвідчують розвиток значного військового і військового товариств в Полтавському полку [101] як символу республіканізму і незначне проникнення туди інституту бунчукового товариства.

Задля забезпечення деяких родин гетьманською опікою і захистом, гетьмани (розпочинаючи з Самойловича (1685 р.) брали їх представників під бунчук – головний військовий знак.

Бунчукове товариство, яке почало в той час складатися, існувало поруч із значним військовим товариством, але, на відміну від нього, було явищем, народженим не традиціями Війська Запорозького, а гетьманом як інституція його влади. З цієї точки зору є цікавим спостереження О.Шафонського, який стверджував, що статус значних військових товаришів і військових товаришів був значно вищим ніж у новоутворених бунчукових товаришів [102,111–112] і це вірно, бо перші виступили це своєю військовою службою перед полчанами і серед полчан, а другі – перед гетьманом.

Майновий стан бунчукового товариша залежав від нього самого, його батьків чи родичів. Військову службу від здійснював за свій кошт, використовуючи свою «козацьку» чи «шляхетську» землю, яку він отримав від батька, матері, діда, тестя. На жаль, в літературі продовжується тиражування ненаукових тверджень про якісь 200 дворів на чин бунчукового товариша [103].

Деяке непорозуміння викликає і фактична служба бунчуковим, військовим, значковим товаришем, а отримання універсалу на цей чин лише через кілька років. Це пояснюється протиріччям між традицією і новою практикою. Наявність козацької землі, з якої служили, була гарантією твого козацького статусу. В козацькому середовищі це переносилося і на землі значних козаків, тобто діти значкового товариша служили з батьківської землі і самі були значковими товаришами, а з 1734 року на це необхідно було обов'язкове офіційне підтвердження владних інституцій, яке претенденти не дуже намагалися отримати, особливо якщо їх майновий стан дозволяв ігнорувати соціальну статусність чи, навпаки, статки не дозволяли виконувати передбачувані обов'язки.

Поступово, ліквідовуючи залишки республіканізму у організації війська, гетьмани (насамперед, І.Скоропадський) замінюють значне військове товариство бунчуковим, військовим і значковим товариствами. Колишні значні військові товариші (хто ще залишався живим у 1710–х – 1720–х рр.) в залежності від ласки гетьмана отримували чин бунчукового, військового, чи, навіть, значкового товариша. Як перехідні форми зустрічаються значні бунчукові товариші, значні військові канцеляристи. Так, ще у 1723 році Василь Полоницький, Петро Корецький іменувалися значними бунчуковими товаришами [104,арк.4], а Василь Томара навіть у 1729 році. Іноді такі родини бралися під гетьманську протекцію. Наступна таблиця засвідчує, значне військове товариство також мало загальнодержавне поширення.

Значні військові товариші

<i>Полк</i>	<i>Ім'я і прізвище</i>	<i>Дата</i>	<i>Джерела</i>	<i>Місце створення джерела</i>
Значний військовий товариш [94,60]	Яків Солонина	1687	Гетьманський універсал	М. Батурин
Значний військовий товариш [105,10]	Юхим Вечорка	1687		
Значний військовий товариш	Тишко Підлісний	1688	Вирок суду	М. Гадяч
Знатний військовий товариш [106]	Данило Лісницький	1689	Царська грамота	М. Москва
Значний військовий товариш [107,312–314]	Іван Сулима	1689	Скарга	М. Переяслав
Значний військовий товариш [48,119]	Леонтій Черняк	1690	Гетьманський універсал	М. Батурин
Значний військовий товариш [108,492]	Стефан Улізько	1692	тестамент	С. Курознів Стародубського полку
Значний товариш військовий [90,4]	Павло Полуботок	1699	Купча	М. Чернігів
Значний військовий товариш [48,248]	Загура Стилевич	1702	Гетьманський універсал	М. Батурин
Значний військовий товариш [48,328]	Юрій Харевич	1704	Гетьманський універсал	М. Батурин
Значний товариш військовий	Григорій Нечитало	1707	тестамент	М. Новгород–Сіверський
Значний товариш військовий [5,42]	Роман Проскура	1708	Купча	М. Богачка
Значний військовий товариш [109,арк.68]	Максим Борохович	1709		
Значний військовий товариш [110,арк.1]	Роман Борохович	1718		

#

Бунчукові товариші визначалися з першостатейних братів, дітей і онуків гетьманських, генеральної старшини і полковників, на службу ходили при гетьманах і завжди лише у гетьманській диспозиції і були лише під його ж судом, служили без винагороди. Їх не дозволялося використовувати за ордерами полкових канцелярій, а лише – ГВК. Бунчукові товариші дозволяли собі вести суперечки навіть з генеральною старшиною, як це було в 1727 – 1731 роках між бунчуковим товаришем Іваном Рашевським і генеральним обозним Яковом Лизогоубом за с. Осняки.

Значкове товариство, поруч з бунчуковим, утверджувалося на місце військового і полкового товариства XVII ст. Товариш полку став значковим товаришем. В полках існували спеціальні курені значного товариства на чолі з отаманом.

Неурядова старшина несла військову та інші види служб з власних земельних володінь. Жодна з неурядових категорій старшини не отримувала маєтності на чин. Земля з якої вони служили була козака чи шляхетська і її часто не вистачало, щоб забезпечити відповідний матеріальний стан, в першу чергу, значкових товаришів. Не отримували землю і бунчукові товариші. Вони користувалися спадковою землею своїх батьків і дідів.

З 30–х років XVIII ст. кількість значкових товаришів різко зростає за рахунок несення служби кількома представниками родини з одного земельного володіння «як за одного». Всі вони себе називали значковими товаришами, тоді як патенту не мали, точніше патент виписаний на одного. З часом, до 50–х років більшість з них отримали вже персональні патенти. Часто служили одночасно кілька представників родини, що викликало невдоволення, адже економічно нестабільне значкове товариство рідко могло собі дозволити додаткові матеріальні витрати, які тягла за собою військова чи цивільна служба.

З самого початку (з середини 30–х років) спроби російської влади унормувати кількість неурядової старшини наптовхнулись на пасивний спротив. Протягом наступних десятиліть до середини 60–х років виникли різні форми з допомогою яких Генеральна і полкові канцелярії долали обмеження чисельності неурядової старшини. Так з'явилися атестовані, асигновані в значкові товариші, приписні з інших полків. Збережені списки значкових товаришів за полками дозволяють лише частково зафіксувати загальну чисельність і персональний склад товариства, так як зі смертю або абшитом значкового, військового чи бунчукового товариша його місце займав черговий претиндент на звання. Зміни персонального складу здійснювались протягом року.

З середини 60–х років XVIII ст., з ліквідацією гетьманства, настав новий етап в розвитку неурядової старшини. Обмеження на чисельність товариства фактично вже не діють. Отримують патенти на звання значкового чи військового товариша самі різні категорії населення Гетьманщини. З кінця 50–х, а особливо в 60–х роках все частіше звання військового товариша отримує багата міщанська верхівка. Друга Малоросійська колегія з часу свого виникнення здійснювала чисельні призначення. При цьому бунчукові, військові, значкові товариші розглядалися уже як звання і посада уже передбачала отримання цього звання. Сотники одночасно отримували і звання бунчукового товариша, сотенні отамани – значкових чи військових товаришів, війти –

бунчукових, бурмістри, лавники – військових товаришів. Присвоєння звань іде як військовим, так і цивільним урядовцям.

З початку 40-х років XVIII ст. простежується відновлення практики надання звання військового товариша. Відчутна послідовність в званнях: більшість новоспечених військових товаришів були перед тим військовими канцелярстами.

Джерела та література

1. *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка. – М., 1956. – Т. IV.
2. *Словар української мови* / Упорядкував Б.Грінченко. – К., 1997. – Т. IV.
3. *Тимченко Є.* Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. – К., 2003. – Кн. 2.
4. *Linde S.B.* SB n/ !L– ownik j n/ !L– zyka polskiego. – 2–e wyd. – Lwyw 1855. – Т. 2. – С. 684; Т. 5. – С.689–690.
5. *Окиншевич Л.* Значне військове товариство в Україні–Гетьманщині XVII – XVIII ст. // Записки наукового товариства імені Шевченка. Т. CLVII. – Мюнхен, 1948.
6. *Панащенко В.* Бунчукові, військові і значкові товариші в Гетьманщині // «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича. Т. 2. Наукові студії. – К., 2004.
7. *Центральний державний історичний архів України в м. Києві* (далі – ЦДІА-УК). – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 17000.
8. *Списки черниговских дворян 1783 года.* – Чернигов, 1890.
9. *Лукомский В.К., Модзалевский В.Л.* Малороссийский гербовник. – К., 1993.
10. *Институт рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського* (далі – ІР НБУ). – Ф. I. – № 60497.
11. *ЦДІАУК.* – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 763.
12. *ЦДІАУК.* – Ф. 193. – Оп. 2. – Спр. 203.
13. *ІР НБУ.* – Ф. VIII. – № 528/245. – Ч. VI.
14. *ЦДІАУК.* – Ф. 98. – Оп. 2. – Спр. 89.
15. *ІР НБУ.* – Ф. VIII. – № 528/245. – Ч. I.
16. *ІР НБУ.* – Ф. VIII. – № 528/245. – Ч. II.
17. *Роменская старина.* Исторические, статистические и бытовые записки о городе Ромне и его обывателях, от начала города до нашего времени / Составил И.А.Курилов. – Ромны, 1898.
18. *ЦДІАУК.* – Ф.54. – Оп.2. – Спр.535. – Арк.1; Оп.1. – Спр. 579. – Арк. 1.
19. *Панащенко В.* Козацька старшина і знатні військові товариші // Україна – козацька держава. – К., 2004. .
20. *Панащенко В.* Значкові товариші // Київська Старовина. – 1999. – № 4. – С. 126 – 141; *Ї ж.* Значкові товариші // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 2000. – Вип. 7. – С. 165 – 174; *Ї ж.* Полкове управління в Україні (середина XVII – XVIII ст.). – К., 1997. – 74 с.; *Ї ж.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.). – К., 1995. – 211 с.; *Ї ж.* Бунчукові товариші // Київська Старовина. – 1997. – № 5. – С. 24 – 40; *Ситий І.* До історії українського війська: списки бунчукових товаришів та сотників 1733 р. // Сіверянський літопис. – 2000. – № 5. – С. 38 – 40; *Ренан О.А.* Бунчукове товариство у 1735 – 1739 роках // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. –

Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського університету, 2001. – С. 37 – 38; *Його ж.* Значкове товариство у 1735 – 1739 рр. // Гуманітарний журнал. – 2000. – № 2. – С. 33 – 39; *Кривошея І.І.* До історії бунчукового, військового, значкового товариства // Гілея. Науковий вісник. – К., 2008. – Вип. 11. – С. 123 – 128.

21. *Компут* (списан в року 1729 марта 20) товариства бунчукового в полках рейменту гетьманского найдуючихся // Київська старовина. – 1997. – № 5. – С. 34 – 47.

22. *Реєстр бунчуковых товарищей по ведомостям* с полков присланнымъ, которіе ний в домах обрътаются. 1736 г. // Київська старовина. – 1997. – № 5. – С. 38 – 40; *Репан О.А.* Старшинський реєстр 1736 року // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 2. – С. 548 – 553.

23. *Горобець С.* Списки значкових товаришів Чернігівського полку 1732 та 1737 рр. // Сіверянський літопис. – 2008. – № 1.

24. *Кривошея І.І.* До історії бунчукового, військового, значкового товариства // Гілея. Науковий вісник. – К., 2008. – Вип. 11. – С. 123 – 128.

25. *Панашенко В.* Військові товариші // Київська старовина. – 1998 – № 3. – С. 166 – 174.

26. *Кривошея В.В.* Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648 – 1782). – К., 1998. – Ч. I.

27. *Кривошея В.В.* Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. Вид. друге, доп. – К., 2004.

28. *Козут Російський централізм і українська автономія.* Ліквідація Гетьманщини 1760 – 1830. – К., 1996.

29. *Кривошея І.І.* Бунчукове, військове і значкове товариства Переяславського полку (1726 – 1782). Джерела. // Козацька скарбниця. Гетьманські читання. – К., 2005; *Ї ж.* Генеалогія значкового товариства Миргородського полку: Авраменки, Короленки, Чапи. // Україна в Центральній–Східній Європі. – К., 2006. – Вип. 6; *Ї ж.* Матеріали до генеалогії значкового товариства Полтавського полку (XVII – XVIII) // Генеалогічні записки українського Геральдичного товариства. Вип. 5. – Львів, 2007.

30. *Кривошея В.В.* Володіння бунчукового товариша Андрія Васильовича Борковського та його нащадків у XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 2007. – № 6. – С. 106 – 114.

31. *Швидко Г.К.* Бунчукові товариші // Українське козацтво: Мала енциклопедія. / Керівн. авт. кол. Ф.Г.Турченко. Відп. ред. С.Р.Лях. – К.–Запоріжжя, 2006.

32. *Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 – 1687).* – К. – Львів, 2004.

33. ЦДІАУК. – Ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 852.

34. *Там само.* – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 6796. – 10 арк.

35. *Там само.* – Спр. 9262. – 6 арк.

36. *Там само.* – Спр. 15390. – 15 арк.

37. *Там само.* – Спр. 15719. – 11 арк.

38. *Там само.* – Ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 1251.

39. *Там само.* – Спр. 1274.

40. РНБУ. – Ф. I. – № 59189.

41. ЦДІАУК. – Ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 1130. .

42. *Там само.* – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16312. – 5 арк.

43. Там само. – Ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 1169.
44. ЦДІАУК. – Ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 793.
45. ІР НБУ. – Ф. І. – № 58782.
46. Там само. – № 58801.
47. Там само. – № 58797 – 58800.
48. *Універсали Івана Мазепи (1687 – 1709)*. – К.–Львів, 2006. – Ч. II.
49. ІР НБУ. – Ф. І. – № 53763.
50. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1335. – 92 арк., Спр. 1335 а. – 85 арк.
51. Там само. – Спр. 5105. – 90 арк.
52. Там само. – Спр. 5302. – 44 арк.
53. Там само. – Спр. 5107. – 1 арк.
54. Там само. – Спр. 5153. – 131 арк.
55. Там само. – Спр. 5154. – 100 арк.
56. Там само. – Ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 1790. .
57. Там само. – Спр. 1816.
58. Там само. – Спр. 1972. – Арк. 1 – 17; Спр. 2012. – Арк. 1 – 39.
59. Там само. – Спр. 1930.
60. Там само. – Спр. 1874. – Арк. 1 – 6; Див. детальніше: *Кривошея І.І.* Бунчукове, військове і значкове товариства Переяславського полку (1726 – 1782). Джерела. // Козацька скарбниця. Гетьманські читання. – 2005.
61. ІР НБУ. – Ф. І. – № 59061.
62. Там само. – № 59065.
63. Там само. – № 59060.
64. Там само. – № 59066.
65. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 8213. – 104 арк.
66. Там само. – Спр. 8230. – 392 арк.
67. Там само. – Спр. 8232. – 61 арк.; Спр. 8233. – 68 арк.
68. Там само. – Спр. 8236. – 471 арк.
69. Там само. – Спр. 8389. – 149 арк.
70. ЦДІАУК. – Ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 1236.
71. Там само. – Спр. 939.
72. Там само. – Спр. 854.
73. Там само. – Спр. 795.
74. Там само. – Спр. 971.
75. Там само. – Спр. 947.
76. ІР НБУ. – Ф. І. – № 59095 – 59101.
77. Там само. – Ф. VIII. – № 528/245. – Ч. II.
78. Там само. – Ф. І. – № 59095 – 59101.
79. *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. – К., 1914. – Т. IV.
80. *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. Т. II. Полк Нежинский. – К., 1893. – С. 139 – 140; *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упорядник С.Павленко.* – К., 2007. – С. 592 .
81. Див. детальніше: *Кривошея О.В.* Збірка духовних заповітів Інституту рукопису національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського як історичне джерело // Гілея. – 2007. – Вип. 8. – С. 274 – 284.
82. *Черниговские губернские ведомости.* – 1854. – № 5. – С. 32 – 33; *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах.* – С. 992 – 993.

83. *ІР НБУ*. – Ф. I. – № 58810.
84. *Там само*. – № 58874 – 58878.
85. *ЦДІАУК*. – Ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 1190. – Арк. 1 – 4; Спр. 1196.
86. *Там само*. – Спр. 917.
87. *ЦДІАУК*. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 3248. – 4 арк.
88. *АЮЗР*. – Ч. II. – Т. I.
89. *ЦДІАУК*. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 26.
90. *Черниговские губернские ведомости*. – 1888. – № 59.
91. *Стороженки*. Фамильный архив. – К., 1908. – Т. VI. – С. 499.
92. *Лазаревский А.* Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Полки Киевский и Нежинский. – Чернигов, 1867. – Вып. II.
93. *ЦДІАУК*. – Ф. КМФ–7. – Оп. 1. – Спр. 1012.
94. *Універсали Івана Мазепи (1687 – 1709)*. – К.–Львів, 2002.
95. *Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку / Український архів*. – Т. IV. – К., 1931.
96. *Василенко Н.П.* Генеральное следствие о маєтностях Черниговского плка 1729 – 1730. – Чернигов, 1908. – Вып. III.
97. *Ситий І.* Тестамент Якова Кіндратовича Лизогуба (15.05.1698 р.) // Пам'ять століть. – 1996. – № 3.
98. *Черниговские губернские ведомости*. – 1888. – № 58.
99. *ІР НБУ*. – Ф. I. – № 3406.
100. *Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729 – 1730 / Упорядкування І.Бутича*. – Полтава, 2007.
101. Див.: *ІР НБУ*. – Ф. I. – № 51747 – 51959; № 55256; № 55257; *Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века*. Под ред. и примечания В.Л.Модзалевского. Вып. I. Справы поточные 1664 – 1671 годов. – Чернигов, 1912; *Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века*. Вып. II. Справы поточные 1664 – 1671 годов. – Чернигов, 1913; *Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века*. Вып. III. Справы поточные 1672 – 1680 годов. – Чернигов, 1914. – /4/, 124 с.; *Байда О.П.* Старшина Полтавського полку (друга половина XVII ст.). – К., 1998. – 41 с.
102. *Шаффонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим историческим описанием Малыя России. – К., 1851. – Ч. 1.
103. *Миллер Г.Ф.* Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах. – М., 1846. – С. 62; *Панашенко В.* Бунчукові, військові і значкові товариші в Гетьманщині. – С. 292.
104. *ІР НБУ*. – Ф. 61. – № 1153 – 1176.
105. *Лазаревский А.* К истории народного волнения бывшего в Гетьманщине вслед за постановлением Мазепы гетьманом // Украинские исторические мелочи. – К., 1901.
106. *Труды Полтавской архивной комиссии*. – Полтава, 1912. – С. 156 – 158; *Барвинский В.А.* Генеральное следствие о маєтностях Миргородского полка. 1729–1730. – Полтава, 1912.
107. *Киевская старина*. – 1884. – Т. 9.
108. *Черниговские губернские ведомости*. – 1863. – № 39.
109. *ІР НБУ*. – Ф. VIII. – № 241/102.
110. *ЦДІАУК*. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 293.

Кривошея В. В., Кривошея И. И., Кривошея Е. В. Неправительственная старшина Гетьманщины

Освещаются вопросы историографии, источниковая база, этапы функционирования категорий казаческой старшины, которая не имела должностей («урядов»): значительного войскового товарищества, бунчукового товарищества, войскового товарищества, значкового товарищества.

Ключевые слова: историография, источниковая база, старшина, Гетманщина.

Krivosheya, V.V., Krivosheya, Ir.I., Krivosheya, Ye.V. Non-Governmental Foreman of the Hetmanate

Illumination of issues pertaining to historiography, the source base, stages of functioning of categories of the Cossack Hetmanate, where there were no positions (“government”): reputable comradeship-in-arms, bunchuk comradeship-in-arms, comradeship-in-arms and “znachkove” comradeship-in-arms.

Key words: historiography, a source base, a foreman, the Hetmanate.